

τοῦ περισπουδίστου συγγραμματος *La Musique des Incas et ses survivances*, Paris, 1925, τῶν RAOULT et M. D'HARCOURT.

Ἐκ τῆς περιγραφῆς πλείστων διασωθεισῶν συρίγγων, αὐλῶν, σφυρικτρῶν καὶ ὀκαρινῶν, ὡς καὶ ἐκ τῶν συλλεγέντων ἐπὶ τόπου λαϊκῶν ἄσμάτων, οἱ συγγραφεῖς συμπεραίνουν ὅτι ἡ προκολόμβειος μουσικὴ τῶν Incas ἐστηρίζετο ἐπὶ πεντατονικῆς κλίμακος, στερουμένης ἡμιτονίων, τῆς αὐτῆς τῶν Σκώτων (Γαελικῆς). Ἄλλ' ἐκ τῶν δημοσιευομένων κλιμάκων, ἰδίως τῶν Πινάκων τοῦ συγγραμματος, συμπεραίνω ὅτι ἡ μάλλον ἐν χρήσει πεντατονικὴ κλιμαξὺς ὑπὸ τοῦς Incas εἶχε τὰ τονιαῖα διαστήματα $\frac{10}{9}$, $\frac{9}{8}$, $\frac{6}{5}$, ὅμοια τῆς τῶν Ἀσσυροβαβυλωνίων καὶ τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων. Ἐν δὲ τῷ Μεξικῷ καὶ τῇ Περουβίᾳ συναντᾶ καὶ κλιμαξ, ἣτις, ἐὰν καλῶς παραδίδεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων, κέκτηται τὰ τονιαῖα διαστήματα $\frac{9}{8}$, $\frac{32}{27}$ τὰ αὐτὰ τῆς τοῦ Ὀλύμπου ἢ Γαελικῆς, ἀλλὰ, ὡς ἐξάγω, δυναμένη νὰ ἀναχθῆ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. (2) τοῦ κειμένου, ἦν ἐν τῇ πρώτῃ μου ἀνακοινώσει θεωρῶ ὡς ἀρχικὴν ἐξάηχον τῶν αὐλῶν τῶν Σινῶν.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ.—Ζητήματα ὀμηρικῆς ψυχολογίας. Τριζουσαι ψυχαί,
ὑπὸ κ. Θεοφίλου Βορέα.*

Τὸ Ζήτημα.—Ἐν τοῖς ὀμηρικοῖς ἔπεσιν αἱ ψυχαί, αἵτινες μετὰ θάνατον ἀποχωριζόμεναι ἀπὸ τοῦ σώματος κινουνται ἐλευθέρως, παρίστανται ὡς τριζουσαι. Οὕτως ἐν Ἰλιάδι, ὅπου λέγεται περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Πατρόκλου

ψυχὴ δὲ κατὰ χθονὸς ἦντε καλνὸς
ᾤχετο **τετριγυῖα**¹

καὶ ἐν τῇ λεγομένῃ μικρᾷ Νεκυίᾳ τῆς Ὀδυσσεύας, ἐν ἣ περὶ τῶν ψυχῶν τῶν ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεύς φονευθέντων μνηστήρων, ἃς ὁ Ἑρμῆς ὀδηγεῖ εἰς τὸν Ἄδην, λέγεται

ταὶ δὲ **τριζουσαι** ἔποντο²

καὶ πάλιν περὶ τῶν αὐτῶν ψυχῶν, αἵτινες παραβάλλονται πρὸς νυκτερίδας·

ὡς δ' ὅτε νυκτερίδες μυχῶν ἄντρον θεσπεσίοιο
τριζουσαι ποτέονται, ἐπεὶ κέ τις ἀποπέσῃσιν
ὀρμαθοῦ ἐκ πέτρης, ἀνὰ τ' ἀλλήλησιν ἔχονται,
ὧς αἱ **τετριγυῖαι** ἄμ' ἦσαν, ἦρχε δ' ἄρα σφιν
Ἐρμείας ἀκάκητα κατ' εὐρώοντα κέλευθα³.

* **TH. BOREAS.**—Homeric Seelenfragen. Zirpende Seelen.

¹ Ψ 101.

² Ω 5.

³ Ω 7 κξξ.

Καὶ προσπίπτει παράδοξον, ὅτι ὁ ποιητὴς προσνέμει εἰς τὰς ψυχὰς τὴν ιδιότητα τοῦ τρίζειν, διότι ἡ λέξις αὕτη παρ' Ὀμήρῳ ἢ δηλοῖ ὅ,τι καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς ἐν Ἰλιάδι, ἔνθα περὶ τῆς πάλης τοῦ Ὀδυσσεύως καὶ τοῦ Αἴαντος λέγεται:

ἀγκὰς δ' ἀλλήλων λαβέτην χερσὶ σίβαρῶσιν,
ὡς ὅτ' ἀμείβοντες, τοὺς τε κλυτὸς ἦραρε τέκτων·

τετρίγει δ' ἄρα νῶτα θρασειάων ἀπὸ χειρῶν
ἐλκόμενα στερεῶς¹.

ἢ σημαίνει τὸ ἐκβάλλειν μικρὰν καὶ ἀσθενῆ φωνὴν καὶ λέγεται εἰδικώτερον ἐν μὲν τῇ Ἰλιάδι περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ δράκοντος κατεσθιομένων νεαρῶν στρουθῶν:

ἔνθ' ὃ γε τοὺς ἔλεενά κατήσθιε τετριγῶτας²,

ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσεΐα περὶ τῶν νυκτερίδων, ἐν τῷ χωρίῳ, ὅπερ ἐμνημονεύσαμεν ἤδη.

Τί ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ ὁ ποιητὴς εἰπὼν περὶ τῶν ψυχῶν ὅτι τρίζουσιν;

Αἰ γνῶμαι.—Δύο περὶ τοῦ ζητήματος τούτου διετυπώθησαν μέχρι τοῦδε γνῶμαι. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ τρίζειν παριστᾷ τὸν ἦχον, ὃν ποιοῦσιν αἱ ψυχαὶ διὰ τοῦ ἀέρος ταχέως πετόμεναι, ὡς τὰ πτηνὰ ἢ τὰ βέλη³. Κατὰ τὴν δευτέραν τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῆς φωνῆς τῶν ψυχῶν καὶ σημαίνει τὸν θρηῖνον αὐτῶν⁴. Ὅτι δὲ τὰς ψυχὰς εἰσάγει θρηνοῦσας ὁ ποιητὴς μετὰ τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος χωρισμόν, εἶναι γινώριμον. Οὕτως ἐν Ἰλιάδι

ψυχὴ δ' ἐκ θεθίων πταμένη "Αἰδόςδε βεβήκει
ὄν πότιμον γοῶσα, λιποῦσ' ἄδροιῆτα καὶ ἦβην⁵.

καὶ πάλιν

ψυχὴ ἐφροστήκει γοῶσά τε μυρομένη τε⁶.

καὶ δηλοῖ τὸ τρίζειν κατὰ τὴν γνώμην ταύτην τὸ ἐκβάλλειν φωνὴν ἀσθενῆ. Παραβάλλουσι δὲ πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ταῦτα οἱ οὕτως ἐρμηνεύοντες τὰ κατὰ μίμησιν ὁμηρικὴν περὶ τῶν ψυχῶν ὑπὸ Ῥωμαίων ποιητῶν εἰρημένα, ἐν ἄλλοις τὸ τοῦ Βεργιλίου ἐν Αἰνείαδι, ὅπου αἱ ἐν "Ἄδου ψυχαὶ ἐκβάλλουσι *vocem exiguam*⁷, καὶ τὸ τοῦ Κλαυδιανοῦ

*illic umbrarum tenui stridore volantum
flebilis auditur questus*⁸.

Καὶ ἄλλοι μὲν εἶπον ὅτι τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῶν ψυχῶν, διότι αὗται ὡς σικαί,

¹ Ψ 711 κεξ.

² Β 314.

³ Halbkart, *Psychologia homerica*, σελ. 98 κ. ἄ.

⁴ Ameis—Hentze, ἐν Ὀδυσσ. ω 5.—Buchholz, *Homer. Realien* III, 2, σελ. 41 κεξ.

⁵ II 856. X 362 κ. ἄ.

⁶ Ψ 106.

⁷ VI, 492.

⁸ III, 126.

έστερημένοι τοῦ σώματος καὶ τῆς γλώσσης, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐκβάλλωσι φωνὴν ἰσχυράν¹, ἄλλοι δ' ἐδίδαξαν ὅτι παρ' Ὀμήρῳ, ὅστις τὰς μετὰ θάνατον ἐλευθερῶς κινουμένης ψυχᾶς παριστᾷ τρίζουσας, ὡς τρίζουσι τὰ πτηνὰ καὶ αἱ νυκτερίδες, ὑπόκειται παλαιότερα τις ἀφελῆς ἀντίληψις περὶ στενωτέρας σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ τοιαῦτα φύλα τῶν ζώων, ὅτι δηλαδὴ ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐκφράσει τοῦ ποιητοῦ λανθάνουσι ἴχνη παλαιᾶς δοξασίας, ὀρμωμένης ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καθ' ἣν ἢ μετὰ θάνατον ἐκ τοῦ σώματος ἐξερχομένη ψυχὴ ἔχει ἢ λαμβάνει σχῆμα πτηνοῦ ἢ ἄλλου πτερωτοῦ ὄντος². Παραπλήσια δ' εἶπομεν καὶ ἡμεῖς ἄλλοτε, ὅτι πιθανῶς τὸ τρίζειν ἐλέχθη περὶ τῆς ψυχῆς, ἀφ' οὗ αὕτη παρεβλήθη πρὸς πτηνὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ζῷα καὶ ἔντομα³.

Καὶ τίς μὲν τῶν εἰρημένων γνωμῶν στοχάζεται αὐτῆς τῆς ἀληθείας, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος. Ὅτι ὅμως ἀπ' αὐτῶν τῶν προσομηρικῶν χρόνων ἡδύνατο νὰ δημιουργηθῆ ἢ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης ἢ λαμβανούσης μετὰ θάνατον μορφήν πτερωτοῦ ὄντος καὶ δὴ καὶ πτηνοῦ καὶ ὅτι παρ' Ὀμήρῳ ὑπεμφαίνεται παράστασις τις τῆς ψυχῆς ὡς πτηνοῦ, δφείλει καθ' ἡμᾶς νὰ ὁμολογήσῃ ὁ ὀρμώμενος ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῆς λαογραφίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ἐν τοῖς ὀμηρικῶς ἔπεσι λεγομένων.

Ἡ ψυχὴ ὡς πτερωτὸν ὄν παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς.—Ἡ πίστις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης ἢ λαμβανούσης μετὰ θάνατον σχῆμα πτηνῶν καὶ ἄλλων πτερωτῶν ὄντων, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται παράδοξος, εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ὑπῆρξεν ἐκ παλαιοῦ εὐρύτατα διαδεδομένη καὶ σήμερον ὑπάρχει παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις, συνάπτεται δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν οἱ ἄνθρωποι ἀλλοιοῦνται καὶ μετενσωματοῦνται εἰς ζῷα καὶ φυτὰ καὶ ἄψυχα ὄντα. Ἐς ἀρκέσωσι πρὸς πίστωσιν ὀλίγα παραδείγματα τῆς πίστεως ταύτης ὡς ἔχει παρὰ τοῖς νῦν ἀνθρώποις. Τῆς Βρεττανικῆς Κολομβίας οἱ Ἰνδοὶ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ κατοικεῖ ἐντὸς τοῦ ζῴου ὡς

¹ Buchholz, αὐτόθι.—W. F. Otto, *Die Manen*, 1923, σελ. 12. 76. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ψευδαμφιλόχιος (Λόγος εἰς τὰ ἄκαρπα δένδρα) εἶπε περὶ τῶν ἐν Ἄδου ψυχῶν ὅτι μογγίζουσιν ὡς αἱ μέλισσαι. περὶ δὲ τοῦ μογγίζω ἴδε Γ. Χατζιδάκη ἐν Ἀθηνᾶ, τόμ. 26, σελ. 131 κεξ.

² Ὅπως ὁ Weicker ἐν τῷ ἀξιολογητάτῳ βιβλίῳ *Der Seelenvogel in der alten Litteratur u. Kunst*, 1902, σελ. 20 κεξ.—O. Waser, παρὰ Roscher ἐν λέξει *Psyche*.—G. Finster—Ed. Tièche, *Homer* 1, 2.3, 1924, σελ. 227.—E. Bickel, *Homerischer Seelenglaube*, ἐν *Schr. d. Königsb. Ges., Geisteswiss. Klasse*, I Jahr. Heft 7, 1926, σελ. 249 κ. ἄ.—Ἀξίαν σημειώσεως κρίνομεν καὶ τὴν γνώμην, καθ' ἣν τὴν ἰδιότητα τοῦ τρίζειν προσέμει εἰς τὰς ψυχὰς ὁ ποιητὴς κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχεγόνων ἀνθρώπων, οἵτινες ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ἐκπνέοντος τὸν ἐπιθανάτιον ῥόγχον καὶ ἄλλους τυχαίους φόφους καὶ ψιθύρους τῆς πέριξ φύσεως συνέθεον πρὸς τὴν παράστασιν τῆς ἐκ τοῦ σώματος ἐξερχομένης ψυχῆς (Π. Ἀωρεντζάτου, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρμ. τ. παρ' Ὀμήρῳ ψυχολ. ὄρων*, 1922, σελ. 15).

³ Πρακτ. Φιλολογ. Σχολῆς Π. τ. ἐβρῶν τ. Ἑλλ. φιλολογίας, 1923, σελ. 36.

ἐντὸς ὧσϋ, ὅταν δὲ τὸ κέλυφος τοῦ ὧσϋ θραυσθῆ, ἡ ψυχὴ φεύγει πετομένη ὡς πτηνὸν καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀποθνήσκει, οἱ δὲ γόητες δύνανται καὶ νᾶ ἀκούωσιν αὐτὴν βομβοῦσαν, ὃν τρόπον ἀκούομεν βομβοῦντα κώνωπα¹. Ἐν Σουμάτρα καὶ ἀλλαχοῦ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ψυχὴ ἐξερχομένη ἐκ τοῦ σώματος ἔχει μορφὴν μυίας². Ἴνα δὲ ἀνακαλέσωσιν αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι, προβάλλουσι τροφὴν καὶ νομίζουσιν ὅτι ἡ ἐπ' αὐτῆς πρώτη κατημένη μυία εἶναι ἡ ἐπιστρέφουσα ψυχὴ³. Ἀκούεται δὲ καὶ ὁ βόμβος τῆς ψυχῆς πετομένης ὡς μυίας. Ἐν Βιρμανίᾳ ἐπιχωριάζει ἡ πίστις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ θνήσκοντος ἔχει τὴν μορφὴν ψυχῆς ἐντόμου ἧτοι πεταλούδας. Ἐν Ἰάβα πάλιν καὶ ἄλλαις νήσοις τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐξερχομένην ψυχὴν ἀνακαλοῦσιν ὡς τὰς ὄρνιθας⁴. Παραπλήσια περὶ τῆς ψυχῆς δοξασίαι κρατοῦσι παρὰ τοῖς Ἄραβι καὶ ἄλλοις ἀνατολικῶς λαοῖς⁵. Ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐρώπη δὲν ὑστερεῖ ἐν τῇ πίστει ταύτῃ. Ἐν Βοημίᾳ πρυτανεύει ἡ δοξασία, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἐξέρχεται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὡς λευκὸν πτηνόν⁶, ἐν δὲ τῇ Φιλλανδίᾳ τὸ ὄνομα τοῦ Γαλαξίου σημαίνει πορείαν πτηνῶν, πιθανῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς λαογράφος Grimm, διότι κατὰ τὴν ἀφελεστέραν τῶν ἐκεῖ ἀνθρώπων ἀντίληψιν ἐνομίσθη ποτὲ ὅτι ὁ Γαλαξίας ἀποτελεῖται ἐκ ψυχῶν ἐν μορφῇ πτηνῶν ἐρχομένων⁷. Παραπλήσια περὶ τῆς ψυχῆς ἀντιλήψεις ὑπάρχουσι καθ' ἅπασαν τὴν νῦν Ἑλλάδα. Ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς πίστεις ταύτας, ἃς ἡμεῖς ἀκριβέστερον ἐξητάσαμεν, ἀφ' οὗ ἐξέληθ' ἐκ τοῦ σώματος μετὰ θάνατον, δὲν ἀπέρχεται εὐθύς, ἀλλὰ τρεῖς μὲν ἡμέρας διαμένει ἐν τῷ οἴκῳ, ἔπειτα δ' ἐξερχομένη ἐπισκέπτεται πάντα τὰ μέρη ὅσα εἶδεν ἐν τῷ βίῳ, κατόπιν δ' ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, εἰς ὃν καὶ πάλιν ἕκαστον ἔτος ἐπανέρχεται καθ' ὀρισμένον χρόνον. Ἐμφανίζεται δ' ἡ ἐκ τοῦ σώματος ἐξεληθοῦσα ψυχὴ ὡς ψυχὴ ἐντόμου, πεταλούδα, καὶ ὡς μυία καὶ ὡς μέλισσα, βομβεῖ δὲ ἢ τρίζει διερχομένη καὶ ἀκούεται ὁ βόμβος αὐτῆς⁸. Οὕτως ἐν Ἀττικῇ⁹ καὶ ἐν ὅλῃ τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι¹⁰, ἐν Πελοποννήσῳ¹¹, ἐν ταῖς

¹ Fr. Boas, παρὰ Frazer, The golden Bough II Taboo etc.⁵, 1919, σελ. 34.

² Frazer, αὐτόθι σελ. 36, 39.

³ Πρβλ. Forbes, British Burma, σ. 99 κελ.—A. Bastian, Die Völker des östlichen Asien II, 389.

⁴ G. Wilken, παρὰ Frazer, αὐτόθι, σελ. 34.

⁵ Bastian, Vergleichende Psychologie, σελ. 23. — J. Goldzieher, Der Seelenvogel im islamischen Volksglauben, ἐν Globus, τομ. 83, σελ. 301 κελ.

⁶ W. Jelinek, ἐν Mitteil. d. Anthropol. Gesellschaft in Wien, XXI, 1891, σελ. 22.

⁷ Deutsche Mythologie⁸, 331. Πρβλ. καὶ Weicker, ἐν Roscher IX, 618.

⁸ Κατὰ τινὰ παράδοσιν αἱ ψυχαὶ ἀπὸ τοῦ πρώτου ψυχοσθλάτου μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς ἔρχονται εἰς τὰς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τελοῦμένας λειτουργίας, βομβοῦσι δὲ ὡς αἱ μέλισσαι καὶ οἱ σαββατογέννητοι ἀκούουσι τὸν βόμβον αὐτῶν (Λαογρ. Ἀρχεῖον, ἀριθ. 465).

⁹ Τὰ ἐν Ἀττικῇ εἶναι εἰς ἐμὲ γνώριμα ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἐξήτασα δὲ τὰς πίστεις ταύτας πάλιν πρὸ ὀλίγου.

¹⁰ Τὰ ἐν Εὐρυτανίᾳ γνωρίζω ἐξ ἀνακoinώσεων μάλιστα τοῦ κ. Ν. Μ. Χαλιάσου καὶ τοῦ Α. Χ. Κρικῶν, φοιτητῶν τῆς Φιλοσ. Σχολῆς. Ὁ κ. Χαλιάσος διηγείται ὅτι καὶ αὐτὸς εὐθύς μετὰ τὸν

νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους¹, παρὰ τοῖς Ἑλλησι τῆς Μ. Ἀσίας². Ἀλλὰ καὶ ὡς πτηνὸν ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἑλληνικὴν πίστιν ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατον. Πρὸ τινος χρόνου γυνὴ ἐκ Πατρῶν καταγομένη καὶ διαμένουσα ἐν Κηφισίᾳ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνηγγέλθη ὅτι ὁ ἐν Πάτραις ἀδελφός τῆς ἠσθένει, ἐν ᾧ πράγματι εἶχεν ἀποθάνει, ἰδοῦσα πτηνὸν μικρὸν εἰσερχόμενον εἰς τὴν οἰκίαν κατὰ τὴν στιγμήν τῆς ἀγγελίας ἔρρηξε κραυγὴν ὀδύνης, ἐπειδὴ ἐπίσθη ὅτι τὸ πτηνὸν ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς καὶ οὐδεμίᾳ ὑπῆρχεν ἀμφιβολία δι' αὐτὴν ὅτι ἐκεῖνος δὲν ἦτο πλέον μεταξὺ τῶν ζώντων. Κόρη τις ἐξ Ἀττικῆς πάλιν διηγείτο ὅτι δύο ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον προσφλεστατῆς ἀδελφῆς, ἐν ᾧ κατέκειτο ἐπὶ τῆς κλίνης κατὰ τὴν ἐσπέραν καὶ ἐσκέπτετο τὴν νεκρὰν—τὸ δωμάτιον ἐφωτίζετο ὑπὸ κανδηλίου—ἐνεφανίσθη πτηνὸν ὅσον γλαῦξ, ἐπετέρυγισεν ἐπὶ τινὰς στιγμὰς ὑπεράνω τῆς κλίνης καὶ ἐξηφανίσθη. Ἐξελήφθη δὲ τὸ πτηνὸν ὑπὸ τε αὐτῆς καὶ τῶν οἰκείων, εἰς οὓς ἀνεκοίνωσε τὸ πρᾶγμα, ὡς ἡ ψυχὴ τῆς ἀδελφῆς. Καὶ ἐν Λακωνικῇ συνήθης εἶναι ἡ πίστις ὅτι ἐμφανίζεται ἡ ψυχὴ ἐν εἴδει πτηνοῦ, μάλιστα γλαυκός, φοιτᾷ δὲ εἰς τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὴν οἰκίαν, ἐν ἣ κατῴκει ὁ ἀποθανὼν καὶ εἰς ἄλλους τόπους, ἐν οἷς διέτριψεν οὗτος ζῶν, καὶ θρηνεῖ ὅτι ἀφῆκε τὸν κόσμον. Καὶ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν δὲ τῶν λειψάνων τῶν ἀποθανόντων ἐμφανίζονται πάλιν αἱ ψυχαὶ ἐν σχήματι πτηνοῦ καὶ παρακολουθοῦσι τὴν ἐκταφὴν καὶ πάλιν ἐξαφανίζονται³. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐκ παλαιοτάτου χρόνου αἱ γλαυκὲς (μάλιστα δὲ ὁ βύας, ὁ ὠτος ἢ νυκτικόραξ, ὁ σκῶψ καὶ ἡ κυρίως λεγομένη γλαῦξ) ἐνομίσθησαν πτηνὰ νεκρικὰ καὶ ἐπιστεύθη ὅτι ταῦτα προῆλθον ἐκ μεταμορφώσεων

θάνατον ἀδελφοῦ τοῦ ὑπὸ τῶν οἰκείων προκληθεὶς εἶδε λευκὴν μυῖαν πετομένην περὶ τὸ νεκρικὸν κανδήλιον, περὶ ἧς πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπίστευον ὅτι ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἀποθανόντος (Πρβλ. καὶ Λαογρ. Ἀρχεῖον, Ἀριθ. 106).

¹ Ο κ. Λουκόπουλος, γραμματεὺς τῆς Λαογραφ. Ἑταιρείας, ἀνεκοίνωσεν ἡμῖν, ὅτι ἐν Αἰτωλίᾳ κατὰ τὰ περιδαιπνα (παρηγοριά) οὐδεὶς θίγει φαγητὸν ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς τραπέζης τεθειμένων, πρὶν μυῖα ἐλθοῦσα καθίσῃ εἰς ποτήριον πλήρες οἴνου ἐπίτηδες τεθὲν ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης· περὶ τῆς μυίας ταύτης πάντες πιστεύουσιν ὅτι εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ.

² Ἐν Ἀρχαδίᾳ πιστεύεται ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐμφανίζονται ὡς μυῖαι ἢ ψυχαὶ ἐντόμων, ἦτοι πεταλοῦσαι, καὶ πετῶσι περὶ κανδήλιον (Λαογρ. Ἀρχεῖον, Ἀριθ. 767).

³ Περὶ τῆς ἐν Καρπάθῳ παραπλησίως πίστεως πρβλ. Μανωλακάκη ἐν Λαογρ. Ἀρχ., ἀριθ. 221. Ἐνταῦθα τοποθετεῖται λαγῆνιον, ἵνα πίνῃ ἡ ψυχὴ.

² Περὶ τῶν ἐν Ἀμισῷ πιστευομένων πρβλ. Παπανασιάδην, χειρόγρ. Συλλόγου Κηπόλεως 1896. Εἰς τὸν φίλον κ. Στίλπωνα Κυριακίδην, ὅστις καὶ τὰ ὀλίγα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου περὶ τῆς πίστεως ταύτης σημειώματά μοι ὑπέδειξε, πολλὰς ὁμολογῶ χάριτας.

³ Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Παναγιώτου Πατριαρχέα, φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Κατὰ Πατριαρχέαν γυνὴ τις ἐκ Καρδαμύλης ἐπίστευεν ὅτι ἡ ψυχὴ τῆς θυγατρὸς τῆς ὑπὸ μορφὴν γλαυκός (ἧτις ὀνομάζεται ἐκεῖ νεκροπούλι) ἐθρῆνει μίαν νύκτα δλόκληρον, τὴν πρωτὰν δ' ἀνεχώρησεν ἀφ' οὗ ἐξετέλεσε πολλὰς πτήσεις πέριξ τῆς οἰκίας.

καὶ ὅτι προαγγέλλουσι δυστυχήματα καὶ αὐτὸν τὸν θάνατον, ἀπαράλλακτα ὡς πιστεύεται μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι¹. Τῆς δὲ πίστεως ταύτης ἀφετηρία ἐγένετο προφανῶς πρῶτον μὲν ἢ κατὰ τὴν νύκτα ἐμφάνις καὶ ἡ πένθος φωνὴ τῶν πτηνῶν τούτων, ἣτις πενθιμωτέρα γίνεται ἀκουομένη τὴν νύκτα, ἔπειτα δὲ ἡ μορφή καὶ ἡ πτῆσις αὐτῶν, ἣτις ἔχει τι τὸ ἰδιόρρυθμον, καὶ ἡ συνήθης διατριβὴ αὐτῶν ἐν τοῖς νεκροταφείοις καὶ τοῖς ἐρειπίοις.

Συνάπτονται δὲ πρὸς τὰς τοιαύτας περὶ τῆς ψυχῆς πίστεις καὶ αἱ περὶ μετενσωματώσεων δοξασαί τῶν νῦν Ἑλλήνων, καθ' ὅσας αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς ὄφεις καὶ ἄλλα παντοῖα ζῶα, μάλιστα δὲ πτηνά, οἷον γλαυκάς καὶ ἀετοὺς καὶ χελιδόνας καὶ ἔποπας καὶ ἄλλα².

Ἀφετηρία τῆς πίστεως ταύτης. Στοιχεῖα δέ, ἅτινα συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς πίστεως ταύτης περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος, πολλὰ ἐγένοντο κατὰ τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν, καὶ δὴ μάλιστα πρῶτον μὲν αἱ περὶ τῶν νεκρῶν ἀναμνήσεις τῶν ἐπιζώντων καὶ ὁ ἀπὸ τῶν νεκρῶν φόβος καὶ αἱ ἐν ἐγρηγόρσει ὄπτασαί καὶ τὰ ὄνειρα, ἐν οἷς ἐμφανίζονται οἱ νεκροί, ἔπειτα δὲ ἡ ἀρχέγονος ἀντίληψις τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς ψυχῆς ὡς συνδεομένης πρὸς τὴν ἀναπνοήν, ἔπειτα δὲ καὶ τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν. Τούτων δὲ τῶν στοιχείων τὰ μὲν πρῶτα ἐγένοντο ἀφετηρία τῆς δόξης περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐπιζώντος μετὰ θάνατον, τὰ δὲ ἄλλα ἤρκεσαν νὰ παραστήσωσι τὴν ψυχὴν ὡς ἐξερχομένην ἐκ τοῦ σώματος ἐν εἴδει πτερωτῶν ὄντων ἢ μετὰ τὴν ἐκ τοῦ σώματος ἐξοδὸν λαμβάνουσαν τοιαύτην μορφήν. Καὶ ὅτι μὲν ὁ ἀφελῶς καὶ ἀνεπιστημόνως παρατηρῶν τὰ πράγματα ἄνθρωπος ταυτίζει τὴν ζωὴν πρὸς τὴν ἀναπνοήν, διότι ἡ ζωὴ στενωτάτα συνδέεται πρὸς τὴν φυσιολογικὴν ταύτην λειτουργίαν, παύεται δὲ παυομένης ἐκεῖνης, καὶ ὅτι τὴν ψυχὴν ταυτίζει πρὸς τὴν ζωὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρὸς τὴν ἀναπνοήν, εἶναι ὡμολογημένον. Φέρεται δ' ἡ δόξα αὕτη περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ταυτιζομένης πρὸς τὴν ἀναπνοήν ὄχι μόνον παρὰ τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσι καὶ τοῖς ἀπαιδεύτοις λαοῖς καθόλου ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς προηγμένοις³. Ὅτι δὲ τὴν ψυχὴν ὡς ἀναπνοὴν ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐξερχομένην κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου, ὅτε παύεται ἡ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς, ἐν μορφῇ ἀέρος ἢ πνεύματος ἢ σκιάς, ἔπειτα δὲ ἐν σχήματι ταχέως

¹ Πρβλ. Μένανδρον παρὰ Στοβαίῳ (98,8) «ἄν γλαυξ ἀνακράγη, δεδοικαμεν» καὶ Σουῖαν ἐν λ. βύας· «σημαίνει συμφοράς». Πολλῇ μείζων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ θεισθαιμονία αὕτη παρὰ τοῖς Ρωμαίοις. Ἴδε καὶ Weicker, *Der Seelenvogel*, σελ. 27 κεξ. Wellmann, παρὰ Pauly—Wissowa, ἐν λέξει Eule.

² Πρβλ. Πολίτου παραδόσεις A 181 κεξ. B 934 κεξ. 1073 κεξ.

³ Πρβλ. Θ. Βορέα, Ἡ δόξα π. τ. σπλάγχμων ὡς ἔδρας τῆς ψυχῆς, ἐν Τεσσαρακοντ. καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου, 1909, σελ. 445 κ. ἐξ.

κινουμένων ζώων και δὴ ζώων πτερωτῶν και ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἀντιλήψεως εὐκόλως ἠδύνατο νὰ γεννηθῆ ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀρχηγόνων ἀνθρώπων ἢ παράστασις τῆς ψυχῆς ὡς ἐρχομένης εἰς πτηνὰ και ἄλλα πτερωτὰ ὄντα και ὡς ἐχούσης ἀρχῆθεν μορφήν ζώων τοιούτων, δὲν εἶναι παράδοξον τὸ παράπαν¹. Μετ' ἴσης δὲ πιθανότητος δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι και ἐκ τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν ἀχθεῖς ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος ἐπίστευσε ὅτι ἡ ψυχὴ ἀπέρχεται μετὰ τοῦ καπνοῦ ἢ εἶναι ὁμοία πρὸς καπνόν, ἔπειτα δὲ προῆλθε κατὰ μικρὸν εἰς τὴν παράστασιν τῆς ψυχῆς ὡς ἀπερχομένης μετὰ τοῦ καπνοῦ ἐν εἴδει πτερωτῶν ὄντων². Μαρτυροῦσι δὲ πιθανῶς ὑπὲρ τῆς γενέσεως τῶν εἰρημένων δοξασιῶν και αἱ γλώσσαι. Οὕτως ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἔνα μόνον περὶ ταύτης εἶπωμεν, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων συνήθεις εἶναι αἱ φράσεις, ἐν αἷς παρίσταται κατὰ τὸν θάνατον πετομένη ἢ ψυχὴ³. Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ ἀρχέγονοι και οἱ ἀπαίδευτοὶ τῶν ἀνθρώπων παρέστησαν τὴν ψυχὴν και ἐν τῷ βίῳ ἐξερχομένην ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχήματι πτερωτῶν μάλιστα ζώων και πάλιν ἐρχομένην εἰς αὐτόν. Πολλαχοῦ πιστεύεται ὅτι αἱ ψυχαὶ καθ' ὕπνου ἐξερχόμεναι περιφέρονται και συναντῶσι γνωρίμους και ἐκτελοῦσιν ἐργασίας, ὅσας δηλαδὴ ἐν ὄνειρῳ φαντάζονται ὅτι ἐκτελοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, και πάλιν ἐπανέρχονται εἰς τὸ σῶμα⁴. Ἀλλαχοῦ πάλιν, οἷον ἐν Μελανησίᾳ, συνήθης εἶναι ἡ ἀφελῆς ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος ἀνθρώπου ὡς αἰετὸς ἐξερχομένη φροντίζει περὶ τῶν μακρὰν ὄντων οἰκειῶν⁵, και ἐν Βραζιλίᾳ πολλοὶ τῶν ἰθαγενῶν ἀπροσκόπως ἀποδέχονται ὅτι ἐν τοῖς ὄνειροις ἡ ψυχὴ λαμβάνει μορφήν πτηνοῦ⁶. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν, ὑπῆρξαν τοιαῦτα πιστεῖς και ἐν Ἑλλάδι.

Τὰ παρ' Ὀμήρω. Εἶναι δὲ πολλῆς ἐπιστάσεως ἄξιον ὅτι παρ' Ὀμήρω εὐρίσκομεν τὰ κυριώτατα στοιχεῖα, ἅτινα και εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἀθανασίας συνετέλεσαν και εἰς τὴν γένεσιν τῆς δοξασίας περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη γινώσκουσιν ὅτι ἐκ τῶν ὄνειρων ἤχθησαν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν δόξαν περὶ

¹ Πρβλ. *Wundt, Völkerpsych.* IV, 1⁴, 1926, σελ. 157 κ. ἐξ.

² Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἐν Ἰνδικῇ πρβλ. *Deussen, Allg. Gesch. d. Philos* I, 2³, σελ. 300.—*Oldenbergh, Religion d. Veda*, σελ. 544 κ. ἐξ.—*Wundt*, Ἀὐτόθι, 154 κ. ἐξ. 157.

³ Πρβλ. Τὰ ὁμηρικὰ

Ψυχὴ δ' ἐκ θεθῆων πταμένη Ἄιδός δε βεθήγει (Ἰλιάδ. II 856)

Ψυχὴ δ' ἦντι ὄνειρος ἀποπταμένη πεπόνηται (Ὀδυσσ. λ 222)

και τὰ παρ' ἡμῖν ἐπέταξεν ἡ ψυχὴ (σύνηθες· πρβλ. και *Schmidt, Das Volksleben d. Neugriechen u. d. hellen. Altertums*, 1871, σελ. 229) ἀναπετῶ (=ἀποθνήσκω. Πρβλ. *Βογιατζίδην*, ἐν ἀρχαίῳ ἴστορ. Λεξ. τ. ἑλλ. γλ., ἀριθ. 340) κ. ἄ.

⁴ *Frazer*, ἐν τῷ εἰρημ. τόπῳ, σελ. 36.

⁵ *R. H. Godrington, The Milanians*, σελ. 307 κ. ἐξ.

⁶ *K. von der Steinen, Unter den Naturvölkern Central-Brasiliens*, 1894, σελ. 511 κ. ἐξ.

τῆς ψυχῆς ὡς ζώσης μετὰ θάνατον, ὡς δηλοῖ καὶ μόνον τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὸν Ἀχιλλεῖα βλέποντα καθ' ὕπνου τὸν Πάτροκλον καὶ περὶ τῶν ἐν Ἄδου ψυχῶν λέγοντα·

ᾠ πόποι, ἣ ῥά τίς ἐστί καὶ εἰν Ἄϊδαο δόμοισι
 ψυχὴ καὶ εἰδωλον, αἰᾶρ φρένες οὐκ ἐνὶ πάμπαν·
 παννυχίη γάρ μοι Πατροκλῆος δειλοῖο
 ψυχὴ ἐφρεσθήκει γοοῶσά τε μυρομένη τε
 καὶ μοι ἕκαστ' ἐπέτελλεν, ἔικτο δὲ θέσκελον αὐτῷ¹

Εἶναι δ' ἐν τοῖς ὁμηρικαῖς ἔπεσι φανερὰ καὶ ἡ σχέσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀναπνοήν. Μαρτυρεῖ περὶ τούτου πρῶτον αὐτὸ τὸ ὄνομα ψυχὴ, ἐκ τοῦ ψύχω παραγόμενον, ὅπερ δηλοῖ τὸ φυσῶ², ἔπειτα δὲ τὸ ἀποψύχειν³, καὶ τὸ ψυχὴν ἀποκαπύειν⁴, καὶ τὸ ἦτορ αἶεν⁵ καὶ τὸ θυμὸν ἀποπνεῖειν⁶, ἅτινα πάντα δηλοῦσι τὸ ἐκβάλλειν τὸ πνεῦμα, λιποθυμεῖν. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις γνωστὸν ὅτι καὶ τῆς ταφῆς κύριος τρόπος ἐν τῷ ὁμηρικῷ αἰῶνι εἶναι ὁ διὰ τῆς καύσεως⁷. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις δὲν εἶναι ξένη εἰς τοὺς ὁμηρικούς ἀνθρώπους· εἶναι πᾶσι γνώριμος ἡ διὰ μαντείας ὑπὸ τῆς Κίρκης γενομένη μεταμόρφωσις τῶν ἐταίρων τοῦ Ὀδυσσεῦς εἰς χοίρους⁸ καὶ αἱ τῶν θεῶν ἐμφανίσεις εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐν εἴδει πτηνῶν⁹. Καὶ δὲν φαίνεται ἄστοχος ἡ γνώμη, καθ' ἣν καὶ αἱ ἐπὶ τῶν δοκίμων χρόνων πιστευόμεναι μετενσωματώσεις τῶν ψυχῶν εἰς ὄφεις καὶ ἄλλα ζῷα ἔχουσι τὰς ρίζας ἐν τῇ ὁμηρικῇ καὶ τῇ προομηρικῇ περιόδῳ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου¹⁰. Εἰδικώτερον δὲ περὶ τῆς ψυχῆς ὡς παρισταμένης ἐν εἴδει πτηνοῦ ἐνδέχεται νὰ μαρτυρῶσιν ἄλλα

¹ Ψ 103 κ. ἐξ.

² Ἰλιάδ. Γ 440.

³ Ὀδυσσ. Ω 348. Παρὰ τοῖς ὕστερον ἐλέχθη ἐκψύχω τὸ ἀποθνήσκω (ἐν τῇ Κ. Δ., Πράξ. 5, 5, 10, 12, 13 κ. ἄ.) καὶ παρ' ἡμῖν λέγεται νῦν ἐξεψύχθησα=σχεδὸν ἐλιποθύμησα καὶ ἀπέθανον· ἐξεψύχθησεν=ἀπέθανε. Οὕτω δὲ καὶ ἐξέπνευσεν=ἀπέθανεν (πρβλ. καὶ τὸ παρ' Αἰσχύλῳ ἐν Ἀγαμέμνονι βίον ἐκπνέων, στίχ. 1494) κ. ἄ.

⁴ Ἰλιάδ. Χ 467.

⁵ Ἰλιάδ. Ο 252.

⁶ Ἰλιάδ. Δ 524.

⁷ Πρβλ. καὶ Man, παρὰ Pauly-Wissowa, ἐν λέξει Bestattung.

⁸ Ὀδυσσ. κ 238 κ. ἐξ.

⁹ Πρβλ. Ἰλιάδ. Η 58 (Ἀθηνᾶ καὶ Ἀπόλλων-αἰγυπιοί), Ο 236 (Ἀπόλλων-ἰέραξ), Τ 350 (Ἀθηνᾶ-ἄρπη), Ὀδυσσ. α 319 (Ἀθηνᾶ), γ 372 (Ἀθηνᾶ-φήνη), ε 51 (Ἐρμῆς-λάρος) 337. 352 (Λευκοθέα-αἰθυα), χ 240 (Ἀθηνᾶ-χελιδῶν).

¹⁰ Rohde I³, 146 κ. ἐξ.—E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst u. Religion, ἐν Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten XIII, 2, 1913.

τινά τῶν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεγομένων· οὕτως ὅτι ἐν τῇ Νεκυίᾳ παραβάλλει τὰς ψυχὰς πρὸς πτηνὰ λέγων ἐν τοῖς περὶ τοῦ Ἡρακλέους

ἀμφὶ δέ μιν κλαγγὴ νεκύων ἦν οἰωνῶν ὡς
πάντοσ' ἀτυζομένων· ὁ δ' ἔρεμνῆ νυκτὶ ἔοικώς,
γυμνὸν τόξον ἔχων καὶ ἐπὶ νευροῖσιν δισιόν,
δεινὸν παπταίνων, αἰεὶ βαλέοντι ἔοικώς¹.

Ἐπειτα ὅτι ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὰς ψυχὰς τριζούσας ὃν τρόπον τρίζουσι τὰ πτηνὰ καὶ αἱ νυκτερίδες. Συνηγορεῖ δ' ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης καὶ τοῦτο ἴσως, ὅτι παρ' Ὀμήρῳ συνήθεις εἶναι αἱ διὰ τῶν οἰωνῶν μαντεῖαι. Διότι δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ λεχθέν, ὅτι εἰς τὰς μαντείας ταύτας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἢ παλαισιότατη ἀφελῆς τῶν ἀνθρώπων δοξασία, καθ' ἣν ἐν τοῖς πτηνοῖς ὑπάρχουσιν αἱ ψυχαὶ τῶν προγόνων, αἵτινες ὡς δαιμονικαὶ δυνάμεις ἐπιδρῶσιν εἰς τὸν βίον τῶν ζώντων².

Ἐνδεχομένης ἐνστάσεως ἀναίρεσις. Ἡ ἐνδεχομένη ἔνστασις, ὅτι ἀρχεγόνων καὶ ἀπαιδεύτων λαῶν πίστεις καὶ δεισιδαιμονίαι δὲν δύνανται νὰ ζῶσιν ἐν προηγμέναις κοινωνίαις, οἷα παρίσταται ἢ ὁμηρικῇ κοινωνίᾳ, φαίνεται μὲν ἀσθενῆς κατόπιν τῶν εἰρημένων, καθίσταται δ' ἔτι ἀσθενεστέρα, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν καὶ τὰ ἔξῃς. Εἶναι ἀνκνίλεκτον ὅτι, ὅσον καὶ ἂν μεταβάλλωνται καὶ καθαίρωνται αἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων προαγομένου σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ πολιτισμοῦ, καταλείπουσιν ὅμως ἀνεξίτηλα ἴχνη ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν καὶ τῇ γλώσσῃ. Ἐπειτα πᾶσα κοινωνία, καὶ ἡ μάλιστα προηγμένη, ἀποτελεῖται ὄχι μόνον ἐκ σοφῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπαιδεύτων ἀνθρώπων, οἵτινες ἔχουσιν ἀείποτε σύντροφον τὴν δεισιδαιμονίαν. Παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἐπεκράτησεν ἡ δοξασία, ὅτι αἱ ψυχαὶ ὡς εἶδωλα ἔρχονται ἐν μορφῇ πτηνῶν εἰς τὰ Sokhit Jalou, δηλὸν ὅτι τὰ πεδία τῶν μακάρων³. Ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Βύρωνος ἐπίστευον πολλοί, μάλιστα δὲ γυναῖκες, ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς πτηνὰ. Ἡ δούκισσα Κανδάλ ἐπὶ παραδείγματι ἦτο πεπεισμένη, ὅτι ὁ Γεώργιος Α' ἦλθε πρὸς αὐτὴν ἐν μορφῇ κόρακος· ἀλλῇ δὲ τις κυρία ἐφαντάζετο, ὅτι ἡ ἀποθανοῦσα ἀδελφὴ της εἶχε μεταμορφωθῆ εἰς ῥοδικὸν πτηνόν⁴. Ὁμοίαις πίστεις συναντῶμεν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Ἀλλ', ὅπερ εἶναι πλείονος λόγου ἄξιον, τὴν πίστιν περὶ τῶν ψυχῶν ὡς πτερωτῶν ὄντων εὐρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλησι τῶν δοκίμων καὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων, καὶ δὴ τοιαύτην, οἷα ἐμφα-

¹ Ὀδυσσ. λ 605 κ. ἔξ.

² Wundt, *Völkerps.* IV, 2³, σελ. 158.

³ Wiedemann, *Die Religion d. alten Aegypter*, σελ. 127.—Maspero, *Histoire ancienne d. peuples de l'Orient class.* I, 1895, σελ. 179 κ. ἄ.

⁴ Byron, *The Complete Works*, εκδ. Lytton-Bulwer, σελ. 122.

νίζεται εἰς ἡμᾶς ἐν τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσι λαοῖς τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ καθόλου ἐν τοῖς ἀφελεσιτέροις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἡρόδοτος μνημονεύει ὅτι Ἀριστέας ὁ Προκοννήσιος, ὡς ἐπιστεύετο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ἐνεφανίσθη μετὰ τὸν θάνατόν του ὡς κόραξ, ὃν τρόπον δηλαδὴ ὁ Γεώργιος Α' ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς τὴν δούκισσαν Κανδάλ¹ Ὁ Λουκιανὸς περὶ τῶν ἐναγισμάτων ὁμιλῶν λέγει: «πεπιστεύκασι τὰς ψυχὰς ἀναπεμπομένας κάτωθεν δειπνεῖν μὲν ὡς οἶόν τε περιπετομένας τὴν κνῖσαν καὶ τὸν καπνόν, πίνειν δὲ ἀπὸ τοῦ βόθρου τὸ μελίκρατον»². Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναγράφει παλαιὰν παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ Ἑρμοτίμου τοῦ Κλαζομενίου, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος ἔζη, ἐξήρχετο ἐκ τοῦ σώματος καὶ διαμένουσα ὅσον ἤθελε χρόνον εἰσήρχετο πάλιν εἰς αὐτό³, ὡς πιστεύουσιν οἱ σήμερον κατὰ φύσιν ζῶντες λαοί, περὶ ὧν εἶπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ὁμοία παράδοσις περὶ τοῦ Ἐπιμενίδου φέρεται παρὰ Σουίδα. Κατὰ Πορφύριον πάλιν ἐδίδασκεν ὁ Πυθαγόρας, ὅτι αἱ ψυχαὶ μετὰ θάνατον συνάγονται εἰς τὸν Γαλαξίαν⁴ καὶ ὑποδηλοῦσιν ἴσως τὰ οὕτω λεγόμενα, ὅτι παρ' Ἑλλησιν ἦδη ὑπῆρχε πίστις ὁμοία πρὸς τὴν τῶν Φιλλανδῶν, ἣν ἀνεγράψαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς τὰς ἀλλοιώσεις πίστις ἦτο κατὰ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος χρόνους συνήθης. Κατὰ ταύτην οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ἐν σχήματι πτηνῶν, ὡς ἡ Ἀθηναῖα ἐν εἴδει γλαυκὸς ἐπὶ τῆς νεῶς τοῦ Θεμιστοκλέους πρὸ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας⁵, αἱ δὲ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ μετὰ θάνατον ἔρχονται εἰς μυίας καὶ ἐντόμων ψυχὰς καὶ μελίσσας καὶ πτηνά⁶, ἀπαράλλακτα ὡς πιστεύεται καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Ὅρθῶς δ' εἰκάζεται ὅτι καὶ αἱ ἐπὶ ἐλληνικῶν ληκύθων καὶ ἄλλων ἀγγείων παραστάσεις πτερωτῶν ὄντων καὶ μάλιστα ψυχῶν ἐντόμων καὶ πτηνῶν μετὰ μορφῆς

¹ Δ 14. Πρὸλ. καὶ Πλάτων (Nat. hist. VII, 174) καὶ Bethe, παρὰ Pauly Wissowa, ἐν λέξει Aristaeas. Ἴσως δὲ καὶ τὰ τοῦ Πλάτωνος, καθ' ὃν ἄνθρωποι μετὰ θάνατον ἐκλέγουσι βίον πτηνῶν, κύκνου μὲν δ' Ὀρφεύς, ἀηδόνοσ δ' ὁ Θαμύρας, ἀετοῦ δ' ὁ Ἀγαμέμνων (Πολ. 620 κ. ἐξ.), ἂν καὶ εἶναι εἰρημένα μετὰ παιδιᾶς, προὑποθέτουσι τὴν λαϊκὴν πίστιν τῶν τότε χρόνων.

² Χάρων 22.

³ Μυίας ἐγκώμιον 7.

⁴ Ἄντρ. Νυμφῶν. 28. Ὅτι κατὰ λαϊκὴν παράδοσιν παλαιὰν αἱ ψυχαὶ ἀνερχόμεναι εἰς τὸν οὐρανὸν ἐγίνοντο ἀστέρες, μαρτυρεῖ ὁ Ἀριστοφάνης (Εἰρήνη, στίχος 842).

⁵ Πλουτάρχου Θεμιστοκλέησ, 12. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ ἐν σχήμασιν ἄλλων ζῴων ἐμφανίζονται θεοὶ καὶ ἥρωες, ὡς ὁ Κυχρεὺς ἐν εἴδει δράκοντοσ ἐν τῇ αὐτῇ ναυμαχίᾳ (Παισαυίου Α, 36,1).

⁶ Πρὸλ. Λουκιανοῦ Μυίας ἐγκώμιον 10. — Π. τ. Περσεγρ. τελευταῖησ, 39. — Πορφυρίου Ἄντρ. Νυμφῶν 19. — Ἡροδιανοῦ 4, 2, 11, ἐνθα λέγεται ὅτι κατὰ λαϊκὴν τῶν Ῥωμαίων παράδοσιν ἡ ψυχὴ τοῦ αὐτοκράτοροσ μετὰ θάνατον ἀνήρχετο εἰς τὸν οὐρανὸν ἐν σχήματι πτηνοῦ. — Ἀχιλλ. Τάτιον 5,16) καὶ Ἀρτεμίδωρον (2, 17) καὶ Ἀντωνίνου Διβερᾶλιν (Μεταμορφώσεων συναγωγὴ) κ. ἄ. Küster, ἐν τῷ εἰρημ. βιβλίῳ. — G. Weicker, Der Seelenvogel, σελ. 22 κεξ. 29 κεξ. — Otto Immisch, Sprachliches zum Seelenschmetterling, ἐν Glotta VI, 1915, σελ. 193 κεξ. κ. ἄ.

ἀνθρωπίνης δὲν εἶναι μόνον σύμβολα ἀλλὰ δηλοῦσι καὶ τὴν πραγματικὴν πίστιν τῶν τότε χρόνων¹.

Δευτέρας ἐνστάσεως ἀναίρεσις. Ἄλλὰ καὶ ἡ προβληθεῖσα ἐνστάσις², ὅτι παρ' Ὀμήρῳ δὲν δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος, διότι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη μόνον ὡς εἰδῶλον ἀνθρώπου ἐμφανίζουσι τὴν ψυχὴν, ὅμοιον πρὸς τὸν ζῶντα, ὡς ἐν Ἰλιάδι, ἔνθα ἡ εἰς τὸν Ἀχιλλεῖα ἐμφανισθεῖσα ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου παρίσταται ὡς

πάντ' αὐτῷ μέγεθός τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκνῦα
καὶ φυήν³,

ἔπειτα δὲ διότι ὁ ποιητὴς περὶ τῆς ψυχῆς ταύτης, ἀποχωρούσης δίκην καπνοῦ, μεταχειρίζεται τὸ τρίζειν·

ἦντε καπνὸς ὄχετο τειριγυῖα,

δὲν δύναται νὰ διασεισῇ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ὑπόθεσιν, καθ' ἣν καὶ παρ' Ὀμήρῳ ἐνδέχεται νὰ διαφαίνηται ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ὄντος. Καὶ οἱ νῦν ἀνθρωποὶ ἐν Ἑλλάδι ἀπροσκόπτως ἀποδέχονται ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν καὶ εὐθύς μετὰ θάνατον καὶ ὕστερον ἐμφανίζονται ὡς πτερωτὰ ὄντα, μυταί, ἐντόμων ψυχαί, μέλισσαι, πτηνά, ἂν καὶ τὰ ὄνειρα ἐμφανίζουσι τοὺς τεθνεώτας τοιοῦτους, οἳ οἱ ἦσαν ἐν τῷ βίῳ καὶ διαμένουσιν ἐν τῇ μνήμῃ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν Εὐρυτανίᾳ, ὡς ἐν παραδείγματι, οἱ αὐτοὶ ἀνθρωποὶ, οἵτινες πιστεύουσιν ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐμφανίζονται ἐν μορφῇ μυίας, πιστεύουσιν ἅμα ὅτι, ἐὰν οἱ οἰκεῖοι παραλίπωσι τὴν κατὰ τὰ ψυχοσάββατα προσφορὰν τῶν κολλύβων, ἐμφανίζεται εἰς αὐτοὺς καθ' ὕπνου ὁ ἀποθανὼν ὡς ἦτο καὶ ὅτε ἔζη, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ὀμηρὸς εἰσάγει ἐμφανιζόμενον τὸν Πάτροκλον, καὶ προτρῖπει αὐτοὺς νὰ προσφέρωσι τακτικὰ τὰ νομιζόμενα, διότι ἔχει ἀνάγκην τροφῆς⁴. Ἄλλὰ καὶ ἀλλαγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχει ἡ πίστις αὕτη. Τί θὰ ἐκώλυε νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὅμοιοι ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀφελεστέρων ὁμηρικῶν ἀνθρώπων; Καὶ φαίνεται μὲν παράδοξον, ὅτι ὁ ποιητὴς περὶ τοῦ δίκην καπνοῦ ἀφανιζομένου εἰδώλου τοῦ Πατρόκλου μεταχειρίζεται τὸ *τειριγυῖα*, ὅπερ ἀρμόζει εἰς τὴν ψυχὴν παριστωμένην ἐν σχήματι πτηνοῦ. Ἄλλὰ δὲν θὰ ἦτο εὐλόγον νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι τὸ τρίζειν, ὅπερ ἐκυριολεκτεῖτο περὶ τῆς ψυχῆς νοουμένης ἐν εἴδει πτηνοῦ, ἠδύνατο ἔπειτα κατὰ τινα ἐπέκτα-

¹ Πρβλ. *Weicker*, *Der Seelenvogel*, σελ. 2, 4 κ. ἄλλοι. — *Immisch*, ἐν τῇ εἰρ. διατριβῇ. — *A. Körte*, παρὰ *Pauly—Wissowa*, ἐν λέξει εἰδῶλον. — *O. Waser*, παρὰ *Roscher*, ἐν λέξει *Psyche* — *Weicker*, παρὰ *Roscher*, ἐν λέξει *Seelenvogel*.

² *W. F. Otto*, *Die Manen*, 1923, σελ. 11 κεξ.

³ Ψ. 66.

⁴ Κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Χαλιάσου, φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἣν ἐμνημονεύσαμεν ἐν τοῖς πρόσθετον.

σιν νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τοῦ δίκην καπνοῦ ὑποχωροῦντος εἰδώλου; Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡμεῖς δὲν εὐρίσκομεν πιθανωτέραν τὴν ἐκδοχὴν, καθ' ἣν τὸ τετριγυῖα μετεχειρίσθη ἐν τῷ εἰρημένῳ χωρίῳ ὁ ποιητὴς περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Πατρόκλου, διότι αὕτη ἐμφανίζεται ὡς σκια ἔστερημένη φρενῶν. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πῶς ἡ φωνὴ τοῦ εἰδώλου, ἕπερ ὁμίλει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα, ἕπως ὅτε ἔζη, καθ' ἣν στιγμὴν ὑποχωρεῖ τὸ εἶδωλον ὡς καπνός, μεταβάλλεται εἰς «ein dünnes Zirpen», ὡς εἶπον ἄλλοι, δηλαδὴ γίνεταί ὁμοία πρὸς τὴν φωνὴν τῶν πτηνῶν¹. Πολὺ ἐγγυτέρα πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι καθ' ἡμᾶς τοῦ Wilamowitz ἡ γνώμη, ὅστις ἐρμηνεύων τὸ τετριγυῖα fledermäuslich piepsend εἰκάζει ὅτι ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ τῆς Ἰλιάδος συμφύρονται δύο περὶ ψυχῆς ἀντιλήψεις, τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας².

ZUSAMMENFASSUNG

Ich halte dafür, dass die Vorstellung der Seele als eines geflügelten Tieres in der vorhomerischen Zeit entstanden sein könnte und dass die homerischen Gedichte wahrscheinlich Spuren dieses Glaubens aufweisen. Zum Beweise bemerke ich: 1) die Vorstellung der Seele als eines geflügelten Wesens, so sonderbar sie auch erscheint, ist überall gültig gewesen und heute noch, wie in allen Ländern, so auch in Griechenland verbreitet; 2) die Entstehung dieses Glaubens setzt eine naive Anschauungsweise voraus; 3) die Hauptelemente, aus denen dieser Glaube hervorgegangen sein kann, sind der homerischen Welt nicht unbekannt; 4) auch die Sprache des Dichters lässt einen Zusammenhang von Seele und Vogel vermuten; 5) die Behauptung, ein primitiver Glaube könnte sich in der fortgeschrittenen Kultur des homerischen Zeitalters nicht erhalten, dürfte nicht richtig sein, da dieser Aberglaube, wie das klassische Altertum und das heutige Leben zeigen, auch in einer höheren Kultur bestehen kann; 6) die Ansicht, die Seele, die bei Homer als schattenhaftes Abbild des Menschen erscheint, könnte nicht zugleich bei ihm als Vogelgestalt vorgestellt werden, ist nicht unbedingt anzunehmen, da solche parallellaufende Anschauungen heute noch in Griechenland vorkommen. Zum Schlusse bemerke ich, dass ein Glaube, der aus dem klassischen Altertum bis heute unverändert in Griechenland fortlebt, aus den naiveren Menschen der homerischen oder viel mehr der vorhomerischen Welt stammen dürfte.

¹ W. F. Otto, ἐν τῇ εἰρ. διατριβῇ, σελ. 12, 1.—Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Otto διαφωνεῖ καὶ ὁ Bickel (Homer. Seelenglaube, 1926, σελ. 39).

² Die Ilias u. Homer, 1916, σελ. 110 κεξ.